

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЕКТ ТА НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ У ДОКУМЕНТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проаналізовано документи Європейського Союзу як джерела дослідження діяльності сект та нових релігійних рухів. При дослідженні використано офіційні документи Парламентської Асамблеї Ради Європи, доповіді, коментарі та офіційні заяви щодо цього явища.

Ключові слова: секти, нові релігійні рухи, релігія, Європа, ПАРЕ.

Проанализировано документы Европейского Союза как источники исследования деятельности сект и новых религиозных движений. При исследовании использованы официальные документы Парламентской Ассамблеи Совета Европы, разъяснения, доклады, комментарии и официальные заявления относительно этого явления.

Ключевые слова: секты, новые религиозные движения, религия, Европа, ПАРЕ.

The article presents an analysis of documents of the European Union which can be used as the sources for the study of sects and new religious movements. In this study the author used not only the official documents of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, reports, comments and official statements on this phenomenon.

Key words: sects, new religious movements, religion, Europe, PACE.

Майже всі сучасні вітчизняні дослідження з проблеми діяльності сект та нових релігійних рухів обмежуються лише оглядом рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЕ) та Європейського парламенту, лишаючи поза увагою доповіді, якими презентувались ці рекомендації, думки та дебати, що становлять теоретичну базу з дослідження діяльності сект та нових релігійних рухів у Європі. Також поза увагою залишаються документи з приводу дотримання прав і свобод у країнах Європи, хоча в резолюціях та рекомендаціях прямо не акцентовано увагу на діяльності сект.

Метою написання статті є спроба проаналізувати джерельну базу з цього питання та висвітлити документи, які раніше залишалися поза увагою при дослідженні діяльності сект та нових релігійних рухів в Європейському Союзі.

Досягнення вказаної мети передбачає виконання наступних завдань: огляд становлення релігійної політики Євросоюзу та зазначення документів, які гарантують свободу совісті та віросповідання для розуміння подальшої політики стосовно сект; дослідження та аналіз документів Європейського Союзу стосовно діяльності сект в Європі та подій, які обумовили прийняття цих документів; висвітлення становища та діяльності сект на основі документів Євросоюзу стосовно дотримання прав та свобод в Європі.

Джерельна база статті ґрунтується на офіційних документах, а саме резолюціях, рекомендаціях та доповідях ПАРЕ та Європейського Парламенту, які розміщено на їхніх офіційних сайтах. Недоліком

сайту ПАРЕ є те, що рекомендації та резолюції, починаючи з 2000 р., дублюються російською мовою, а всі інші документи – французькою та англійською. Для більш об'єктивного аналізу цього питання були використані звіти та видання Французької мужвідомчої комісії з нагляду за сектантськими зловживаннями (MIVILUDES) та Бельгійського центру інформації та консультування щодо небезпечних сектантських організацій (CIAHSO), в яких роз'яснюється політика Європи, Франції та Бельгії щодо зазначеної проблеми.

У кінці XVIII і на початку XIX ст. більшість науковців Європи вважали, що релігія повинна незабаром зникнути, а в кінці XIX та на початку XX ст. передбачали, що релігія на початку XXI ст. уподібнюватиметься забобонам й сприйматиметься як сховище від страхів. Суспільство того часу, будучи охоплено гуманістичними ідеями «панування розуму», було впевнено, що релігія повинна поступитися науці.

Якщо більш детально проаналізувати філософські течії та праці мислителів різних епох, стане зрозуміло, що категоричне відстоювання цих ідей і наполягання на них дали світові два тоталітарних режими, фашистський і комуністичний, які замінили релігію сурогатом культу. Діяльність вказаних режимів і події, пов'язані з ними, змусили світ змінити свої погляди на становище та роль релігії в суспільстві. Так, у доповіді № 9399 (2002) депутата ПАРЕ М. Бачу «Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі» було зазначено такі аспекти, які змусили змінити ставлення європейської спільноти до релігії:

– «Перша та Друга світові війни, які супроводжувались значними руйнуваннями, що охопили величезну територію.

– Масові вбивства, які було скоєно тоталітарними режимами на «фабриках смерті» Аушвіц (Освенцим) та Гулаг;

– І, нарешті, геноцид, жертвами якого стали євреї, українці, вірмени та інші народи» [11].

Тобто катастрофи, що стосуються всього світу, змусили багатьох соціологів відхилити теорію стосовно того, що людство прямує до досконалості. А тому зрозуміло, що без релігійних надбань і духовного розвитку, науковий і технічний прогрес заведе людство у глухий кут. Саме це обумовлює потребу етичних орієнтирів і духовних цінностей, які притаманні людям і які становлять коріння їх природи. Тобто знову світ звертається до релігії.

Так саме в повоєнний період, 50-60-х роках ХІХ ст., відбувається корінне переосмислення ставлення до релігії та її місця в суспільстві. Зокрема, переважають релігійні дослідження теїстичних релігієзнавчих шкіл або історико-феноменологічних, презентовані Е. О. Джеймсом і його колегою С. Г. Ф. Бренденом, ученими Манчестерського та Лондонського університетів того часу. Слід згадати Мірча Еліаде (1907-1986), відомого історика релігії нашого часу та представника теїстичного релігієзнавства. Він започаткував в університетах Чикаго історико-феноменологічну школу вивчення релігій, яка сьогодні стала панівною в теоретичних дослідженнях цієї науки. Серед вітчизняних дослідників можна згадати А. Б. Зубова, доктора історичних наук, професора кафедри філософії Московського державного інституту міжнародних відносин. У своїх дослідженнях про перехід до теїстичного релігієзнавання він зазначав: «Дані сучасної польової етнографії та археології зруйнували гарні теоретичні конструкції релігієзнавців – гегельянців. Майже не залишилося прихильників і в популярній в 1920-ті рр. ХІХ ст. теорії Е. Дюркгейма. Ті релігієзнавці, які не сприймають для себе об'єктивність буття Божого, воліють нині бути не войовничими безбожниками, а агностиками-емпіриками, віддавши прихильникам історико-феноменологічної школи загальну теорію походження та існування релігії.

Сучасне релігієзнавство давно вже ніде, окрім країни із комуністичною ідеологією, не займається ні доказом буття Божого, ні викриттям обманів «церковників». Воно вийшло з глухого кута нерозв'язного «основного питання філософії», розробивши низку методів аналізу, якого дотримуються зараз усі видатні вчені. Релігійний феномен досліджується сам по собі в системі його власної логіки, сприймається як реальність остільки, оскільки в нього вірять не дослідники, а досліджувані. Найбільш повно та свідомо метод цей опрацьовано Чиказькою історико-феноменологічною школою, але в тій чи іншій мірі його дотримуються всі сучасні релігієзнавчі школи. Глузування над предметом досліджуваної віри, сумніву в адекватності суб'єктивного релігійного досвіду нині не прийняті» [1, с.15].

Прийняття основних документів, які гарантують свободу совісті та віросповідання, також припадає на

період із 1945 до 1975 р. Серед них необхідно виокремити:

– Статут Організації Об'єднаних Націй 24 жовтня 1945 року;

– Загальна декларація прав Людини 10 грудня 1948 року;

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 4 жовтня 1950 року.

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 16 грудня 1966 року;

– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 року;

– Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1 серпня 1975 року.

Основні положення стосовно свободи віросповідання викладено в статті 9 Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод», і є такими:

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [2].

На базі вищезазначеної статті Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» й Конвенції «Про права дитини» та дотримуючись секуляризму, будуть розроблятися документи стосовно протиправної діяльності сект та нових релігійних рухів.

Дослідження діяльності сект у документах Європейської Союзу, на думку автора, слід здійснювати у двох напрямках. Перший – стосовно виникнення такого явища, як секти та нові релігійні рухи в Європі та їх протиправна діяльність. Другий – дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи, де наряду з традиційними релігіями зазначається становище сект.

Доктор історичних наук Поль Єрйо, досліджуючи історіографію виникнення такого явища, як секти у Франції, зазначав, що розвиток цієї теми починається у 50-60-ті роки ХХ ст. й пов'язана з діяльністю баптистів, адвентистів сьомого дня, свідків Єгови. Друга хвиля розвитку цієї теми припадає на 80-90-ті роки. Саме в цей період термін «секта» набуває сучасного значення, а в європейській практиці для позначення цього явища починають використовуватися різні терміни: секти, культу, НРР (Новітні релігійні рухи), новітні релігії (неорелігії), сектантські відхилення. Також у цей період набувають державного масштабу хвилювання, викликані діяльністю сект, виходячи за межі релігійної полеміки, що знайшло відображення в гучних справах пов'язаних із сектами, а саме: викрадення батьками своїх дітей із Асоціації за єднання всесвітнього християнства Сан Мен Муна (секта Мунітів) справа Амадео 1976 р. та

справа Шато 1982 р., самогубство Патрика Єно 1977 р.; колективне самогубство 923 послідовників Народного Храму в Гайані (Північна Америка); засудження за шахрайство Лафайет Рона Хаббарда, засновника Сайєнтології у 1978 р.; викрадення батьками своїх дітей із Міжнародного товариства свідомості Крішні, справа Турпіна 1982 р.; примус до проституції адептів, інцести дітей із батьками та поширення дитячої порнопродукції у секті «Діти Бога» 1987 р.; діяльність секти Ошо-Раджніша [24].

У загальноєвропейському контексті це питання порушується у 1982 р. Зокрема, 9 березня та 13 квітня 1982 р. на обговорення Європарламенту вносяться питання стосовно діяльності Асоціації за єднання всесвітнього християнства Сан Мен Муна (доповіді № 1-2/82 та № 1-109/82). Розгляд цих питань передано в комітет зі справ молоді, культури, освіти, інформації, а в якості доповідача призначено Р. Коттрелла. Його доповідь про діяльність нових релігійних рухів у рамках Європейського співтовариства було представлено 23 березня 1984 р., а 22 травня 1984 р. Європейський Парламент прийняв резолюцію «Про спільні дії держав-членів Європейського співтовариства проти різних порушень закону з боку нових організацій, що працюють під прикриттям релігійної свободи» [4].

На звернення Європейського Парламенту, стосовно розгляду проблем, пов'язаних з діяльністю сектінних релігійних рухів, Парламентською Асамблеєю Ради Європи 29 листопада 1991 р., комітетом з юридичних питань та прав людини було підготовлено доповідь та проект резолюції «Секти і нові релігійні рухи» (№ 6535), яка була презентована Д. Хантом. 20 січня 1992 р. її доповнили висновками комітету з культури та освіти (№ 6546), які презентувала Луїс Марія де Пюїгом. 5 лютого 1992 р. ПАРЕ представила рекомендації № 1178 (1992) «Секти і нові релігійні рухи», взявши за основу проєкт Д. Ханта з доповненнями.

Після другої хвилі гучних справ, пов'язаних з масовими жертвами в сектах: 88 згиблих «Гілка Давіда» містечку Вако (Штат Техас) у 1993 р.; 53 загиблих секта «Орден «Храму Сонця» у Швейцарії та Канаді в 1994 р.; 5 березня 1995 р. загинуло 11 людей і постраждало 5 000 осіб від секти «Аум Сінріко» (Японія); 23 грудня 1995 р. 16 загиблих послідовників «Ордену «Храму Сонця» (Франція) [13], Європейський Парламент видає резолюцію 29 лютого 1996 р., що мала назву «Секти в Європі».

Також слід зазначити доповідь Берже «Секти у Європейському Союзі», опубліковану 11 грудня 1997 р., яка критикувала інертність Європейського Союзу з питання сект, її значення було, як оновлення попередньої резолюції 1996 р. та як наполегливий заклик до рішучих дій проти сект [16]. Деякі пункти стосовно проблем діяльності сектантських рухів були прийняті в окремих щорічних резолюціях з прав людини (1996 і 1997), та з основних прав у Європейському Союзі (2000, 2001 і 2002) [15].

У березні 1997 року Генеральний директорат з наукових досліджень Європейського парламенту опублікував важливий програмний документ «Секти в Європі» [23].

Парламентською Асамблеєю Ради Європи 22 червня 1999 р., враховуючи вищезазначені прецеденти, та враховуючи позитивний досвід протидії сектам парламентів Франції та Бельгії, прийняла рекомендації № 1412, що мала назву «Незаконна діяльність сект». Роз'яснення, проблеми та надбання інших держав з цього питання були викладені в наступних документах: доповідь № 8379 Комітету з соціальних питань, охорони здоров'я та сім'ї, доповідач Джулія Хегій [9]; доповідь № 8373 Комітету з правових питань та прав людини, доповідач Адріан Настас [8]; доповідь № 8383 Комітету з культури та освіти, доповідач Луїс Марія де Пюїг [10].

Частково питання стосовно діяльності сект висвітлено в рекомендаціях Ради Європи: № 1396 (1999) «Релігія та демократія», № 1720 (2005) «Освіта та релігія»; № 1510 (2006) «Свобода вираження поглядів та повага релігійних переконань», № 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини». Зокрема в них зазначалося: «*що багато проблем сучасного суспільства, такі як фундаменталістські рухи і терористичні акти, расизм і ксенофобія, а також етнічні конфлікти, мають релігійний аспект*» [3, с. 47].

Документи Євросоюзу стосовно дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи.

У першу чергу слід відзначити документи стосовно країн Східної Європи – це країни, які знаходились у соціалістичному блоці та СРСР, зокрема Україна. Цей напрямок представлено такими документами: резолюції ПАРЕ № 730 від 25 квітня 1980 р. «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі», № 787 від 7 жовтня 1982 р. «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі»; та рекомендації ПАРЕ: № 955 від 7 жовтня 1982 р. «Про захист прав людини в європейських країнах – не членів Європейського Союзу»; № 1086 від 6 жовтня 1988 р. «Статус церков і релігійних свобод у країнах Східної Європи».

У резолюціях ПАРЕ № 730 (1980) «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі» та № 787 (1982) «Свобода думки, совісті та релігії в Східній Європі» було звернено увагу на осіб і групи, які зазнають дискримінації, переслідувань, арештів і тюремного ув'язнення за спробу здійснювати свободу слова, совісті й релігії у Радянському Союзі та в інших європейських країнах із комуністичними режимами, а також запропоновано амністію для всіх ув'язнених, засуджених за ознакою віросповідання й совісті; зняття всіх обмежень на практичне вираження свободи думки, совісті, релігії і переконань [21].

Таке занепокоєння Європейської спільноти релігійним становищем було обумовлено масовими арештами, ув'язненнями, а іноді й розправами лише за сповідання релігії. Загалом було зазначено десять країн, де масово порушувалось це право. Їх можна поділити умовно на три категорії.

До першої – можемо віднести безпосередньо країни, в яких усіма можливими методами придушувались будь-які прояви релігійної свідомості, навіть поширення Біблії. Це СРСР, Чехословаччина, Албанія. До другої категорії – країни, де з порозумінням ставилися до панівної релігії, але намагалися

вилучити її з громадського життя. Репресії застосовувались до найактивніших релігійних діячів традиційної релігії, стосовно інших релігійних об'єднань та сект. Це відбувалося в Румунії, Болгарії, НДР, Естонії, Латвії, Литві. До третьої – країни, в яких панівна церква відігравала не останню роль в житті суспільства. У цих країнах до активних релігійних діячів застосовувались загалом такі методи покарання, як примусове переведення на іншу парафію більш віддаленої місцевості, а основною причиною ув'язнення була відмова від проходження військової служби, що була притаманна сектантськими об'єднаннями зокрема велику частку засуджених за цією статтею складали «Свідки Єгови». У 1986 р. Правозахисна організація «Amnesty International» зазначала, що «Свідки Єгови», які були ув'язнені за відмову проходження військової служби, відмовлялись від запропонованої допомоги стосовно амністії, оскільки вони не хочуть бути врятовані. Така ситуація склалася в Угорщині, Польщі та Югославії [5].

У рекомендації ПАРЕ № 1086 (1988) «Статус церков і релігійних свобод у країнах Східної Європи» та в доповіді № 5944 (доповідач Девід Аткинсон) зазначались істотні зміни в напрямку релігійної політики. Так, у заяві Генерального Секретаря Радянського Союзу М. Горбачова стосовно необхідності поширення поважання прав і свобод людини в СРСР, зокрема свободи віросповідання, було заплановано амністувати велику кількість ув'язнених за релігійну діяльність як традиційних конфесій, так і нетрадиційних. Також було наголошено на поліпшенні становища Православної церкви, відшкодування їй церковного майна та відкриття нових церков, оголошено про будівництво православного собору в Москві (вперше після революції), а також визнавалися всі релігійні групи та громади, які до цього часу були за межами закону [17].

Також М. Горбачовим було вказано, що у 1988 р., у рік тисячоліття хрещення Русі, радянський уряд визнав помилки стосовно церкви за часів Сталіна і Брежнєва. Руській Православній Церкві відводилась особлива роль, зокрема її стали розглядати як невід'ємну частину російської культури та союзника уряду в його боротьбі за моральне відродження суспільства.

Однією з найбільш значних подій того часу була зустріч між М. Горбачовим і Патріархом Піменом 29 квітня 1988 р. Подібне засіданні Генерального Секретаря і патріарха останній раз відбулося в 1943 р. По радянському телебаченню демонструвались сюжети церемонії Великодня з Богоявленського собору в Москві. Також у своїх виступах і його лідери утримувались від пропаганди наукового атеїзму та нападок на церкву.

Підсумовуючим документом щодо дотримання свободи думки, совісті та релігії в країнах Європи є рекомендація ПАРЕ № 1556 (2002) «Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі» та доповідь № 9399 (доповідач Михайл Бачу) [11; 20].

Також слід зазначити, що у своїх резолюціях стосовно нових редакцій законів Росії № 1278 (2002) «Російський закон про релігію» та Болгарії № 1390

(2004) «Новий болгарський закон про релігії «Закон про конфесії 2002 року», ПАРЕ прямо рекомендує користуватися її рекомендаціями № 1396 (1999) «Релігія та демократія» та № 1412 (1999) «Незаконна діяльність сект» [3, с. 47].

Окремої уваги заслуговує резолюція № 1309 (2002) «Свобода релігії та релігійних меншин у Франції», стосовно прийнятого Францією 12 червня 2001 р. закону «Про посилення профілактики та покарання сектантських рухів, які посягають на права людини та основні свободи». Зокрема ПАРЕ звернула увагу на невизначеність в законі таких понять, як злочин та злочинець та вимагала уточнення визначення поняття «секта» безпосередньо у законі та попередила, що зробить висновки та у разі необхідності звернеться до Європейського Суду [22]. Але, враховуючи, що з моменту прийняття резолюції пройшло 9 років, а Французький закон є діючим, можна зробити висновки, що він відповідає Європейським стандартам.

Можемо зазначити, що в посткомуністичних країнах, до яких відносять і країни Східної Європи, відбулося справжнє духовне відродження в кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. У цей час було дозволено всі релігійні осередки. Так, наприклад, в Україні релігійна мережа та кількість священнослужителів зростала кожен рік у десятки разів і продовжує зростати до сьогодні. За даними державного комітету з національностей і релігій, у 2008 р. релігійна мережа охоплювала 50 % населення України. Замінивши політику релігійної заборони на релігійну всюдозволеність, Україна та інші посткомуністичні країни зіткнулись з новою проблемою зловживання релігійними почуттями, використання релігії для ошукування, шахрайств, колективних вбивств і покриття інших злочинів. В Європі основним бар'єром проти поширення сект стали традиційні релігії та достатньо розвинуті сфери соціального та правового захисту населення, натомість в Україні Православна Церква, будучи знекровлена 70-річчям гонінь та зазнавши розколу в 1992 р. на Українську Православну Церкву Московського Патріархату та Київського Патріархату, який, у свою чергу, отримав політичну підтримку, виявилась неспроможно певною мірою відреагувати на це явище.

Саме за таких умов деякі неорелігійні утворення починають активно використовувати весь спектр «свободи» у своїй практиці, і, як приклад, можна навести діяльність Білого Братства, зокрема захоплення Софіївського собору 24 листопада 1993 р. в Києві та очікування там кінця світу. Громадський порядок було забезпечено задіями спеціалізованими органами внутрішніх справ. У той день багато громадян України, які перебували у цій секті, потрапили до психіатричних лікарень, а проти засновників секти порушено кримінальну справу. Після ув'язнення лідерів (Ю. Кривоногова – на 7 років, В. Ковальчука – на 6, М. Цвігун – на 4) масштаби діяльності «Білого Братства» відчутно й швидко скоротились. Це були перші ластівки непослідовної державної політики в релігійній сфері та в діяльності неорелігійних рухів [3, с. 46].

Незважаючи на те, що після останніх подій минуло 18 років, корінних змін у державній політиці з релігійних питань не відбулось, і як наслідок можна зазначити останні події, пов'язані з пастором харизматичної церкви «Посольство Бож'є» Сандеем Аделаджи та компанією «Кінгз Кепітал». Аделаджа обвинувачується за трьома статтями: «Шахрайство в особливо великих розмірах», «Створення злочинної організації» і «Підробка документів». Парафіян його пастви серед ошуканих вкладників «Кінгз Кепітал» – більшість. На відеозаписах, які має слідство, видно, як Аделаджа настійно рекомендує пастві закладати свої квартири й нести гроші в фінансову піраміду. Внаслідок діяльності компанії постраждало більше 3 тисяч осіб, загальний збиток по країні становить близько 1 мільярда гривень.

Роблячи підсумки викладеного матеріалу, можна зазначити, що безпосередньо діяльність сект в Європейському Союзі розглядалась майже протягом 30 років. Джерельна база стосовно цього явища містить значну кількість документів та висвітлена в різних аспектах. Безпосередньо стосовно діяльності сект Європейським Парламентом видано три документи: резолюція від 22 травня 1984 р. «Про

спільні дії держав-членів Європейського співтовариства проти різних порушень закону з боку нових організацій, що працюють під прикриттям релігійної свободи», резолюція від 29 лютого 1999 р. «Секти в Європі» та доповідь Берже «Секти у Європейському Союзі» та відповідні додатки; Парламентською асамблеєю Ради Європи видано два документи: № 1178 «Секти і нові релігійні рухи», № 1412 (1999) «Незаконна діяльність сект» та доповіді і висновки до цих рекомендацій. Усі інші поточні документи частково висвітлюють діяльність сект у руслі загальнорелігійних стосунків або в рекомендаціях, посиляючись на вищезазначені документи. На основі рекомендацій ПАРЕ були створені державні спеціалізовані структури з сектантських рухів такі наприклад як: FECRIS – Європейська федерація центрів досліджень та інформації щодо діяльності сект, MIVILUDES – Міжміністерська місія нагляду та протидії проти сектантських відхилень (Франція), CIAHSO – Центр інформації та консультування щодо небезпечних сектантських організацій (Бельгія). Їхні рапорти та дослідження складають сучасну джерельну базу Європи з дослідження сектантських рухів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зубов А. Б. История религии. Кн. 1. Доисторические и внеисторические религии. – М. : «Планета детей», 1997. – 244 с.
2. Конвенція «Про захист прав людини і основоположних свобод» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
3. Рогатін В. М. Державницька політика стосовно неорелігійних об'єднань: досвід Європи та України // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 44–48.
4. Belgique: Rapportdel'enquêteparlementairebelgeparties 2 (avril 1997) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www1.dekamer.be/FLWB/pdf/49/0313/49K0313008.pdf.
5. Doc. 5944 Rapport de la Commission des questions politiques, rapporteur Mr David Atkinson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc88/FDOC5944.pdf>.
6. Doc. 6535 Rapport de la commission des questions juridiques et des droits de l'homme Sir John Hunt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc91/FDOC6535.pdf>.
7. Doc. 6546 Avis de la commission de la culture, de la science et de l'éducation rapporteur M. Lluís Maria de Puig [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc92/FDOC6546.htm>.
8. Doc. 8373 Rapport de la commission des questions juridiques et des droits de l'homme, rapporteur: M. Adrian Nastase [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/documents/workingdocs/doc99/fdoc8383.htm>.
9. Doc. 8379 Avis de la commission des questions sociales, de la santé et de la famille Mr Gyula Hegyi [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc99/FDOC8379.htm#P14_67.
10. Doc. 8383 Avis de la commission de la culture et de l'éducation, rapporteur: M. Lluís Maria de Puig. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc99/FDOC8383.htm>.
11. Doc. 9399, rapport de la commission de la culture, de la science et de l'éducation, rapporteur: M. Vasiciu. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/documents/WorkingDocs/doc02/FDOC9399.htm>.
12. Direction générale des Etudes «Les sectes en Europe». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/cito/w10/page1_fr.htm.
13. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Guide de l'agent public face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2007. – 119 p.
14. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Les collectivités territoriales face aux dérives sectaires» La Documentation française 29-31. – Paris, 2005 – 148 p.
15. Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives «Rapport au Premier ministre 2009» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.miviludes.gouv.fr/IMG/pdf/rapport2009_mise_en_ligne.pdf.
16. Parlement européen: Rapport A4-0408/1997 «Les sectes dans l'Union européenne» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A4-1997-0408+0+DOC+PDF+V0//FR&language=FR>.
17. Recommendation 1086 (1988) relative à la situation des Églises et des libertés religieuses en Europe de l'Est [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta88/FREC1086.htm>.
18. Recommendation 1178 (1992) relative aux sectes et aux nouveaux mouvements religieux [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/FREC1178.htm>.
19. Recommendation 1412 (1999) Activités illégales des sectes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta99/FREC1412.htm>.
20. Recommendation 1556 (2002), Religion et changements en Europe centrale et orientale [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/documents/adoptedtext/ta02/frec1556.htm>.
21. Resolution 787 (1982) relative à la liberté de pensée, de conscience et de religion en Europe de l'Est et la Conférence de Madrid sur les suites de la CSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta82/FRES787.htm>.
22. Resolution 1309 (2002) Liberté de religion et minorités religieuses en France [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta02/FRES1309.htm>.

23. Resolution le Parlement européen «Les sectes en Europe» B4-0259,0264, 0266, 0271 et 0274/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.europarl.europa.eu/workingpapers/cito/w10/annex1_fr.htm.
24. Airieau M. P. Aspects psychosociologiques et historiques. Positions des historiens // Séminaire MIVILUDES, Sectes et laïcité, Recherche 2003-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.miviludes.gouv.fr/IMG/pdf/Intervention_de_Airiau_seminaire_Sectes_et_laicite.pdf.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© В. М. Рогатін, 2011

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2011